

Жороев И.М.

ЭСКИЧЕ АЙ АТАЛЫШТАРЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫК ДИАЛЕКТИЗМДЕРДИН
КАТАРЫН ТОЛУКТАЙТ

Жороев И.М.

СТАРЫЕ НАЗВАНИЯ МЕСЯЦЕВ ПОПОЛНЯЮТ РЯДЫ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ
ДИАЛЕКТИЗМОВ

I.M. Joroev

AN ANCIENT NAMES OF MONTHS ARE FILLED ETHNOGRAPHICAL
DIALECTICISM

УДК: 378.12

Макалада Баткен областындагы кыргыздардын кебинде жолуккан эскиче ай аталыштары, ай санактары, ар бир айга карата калыптанып калган айтылыштар, алардын этнографиялык диалектизм сыңары көркөм чыгармаларда колдонулушу, стилдик өзгөчөлүктөрү боюнча баяндама берилет.

Негизги сөздөр: этнографиялык диалектизмдер, ай аталыштары, адабий лексика, диалект, адабий идея, автордук идея, сюжет түзүүчү каражат.

В статье рассматриваются старые названия месяцев, календарь, формированные сказания к каждому месяцу встречающиеся в разговорной речи кыргызов в Баткенской области, их использование в художественных произведениях в качестве этнографических диалектизмов.

Ключевые слова: этнографические диалектизмы, названия месяцев, литературная лексика, диалект, художественная идея, авторская идея, средство создания сюжета.

This article considers the ancient names of the months, calendars, the formation of the founding speaking months' names in every months in oral speech of Kyrgyz people in Batken region and using them in an artistic works as ethnographical dialecticism

Key words: ethnographical dialecticism, the names of months, literary lexicology, dialects, literary idea, ideas of authors, foundation of making play

Кыргыз улуттук адабий тилинин лексикасын байытуунун булактары болгон диалектилик сөздөрдүн басымдуу бөлүгү жергиликтүү этнографиялык өзгөчөлүктөрдү туюнткан сөздөрдөн болот.

Этнографиялык диалектизмдер – лексикалык диалектизмдердин бир түрү. Булар «жергиликтүү элдин турмуш шартына, чарбачылыгына, үрп-адатына тиешелүү болгон нерселердин, буюмдардын, көрүнүштөрдүн аттарын көргөзөт» [10:192]. Анткени ар кайсы аймактарда жашаган кыргыздардын турмуш-тиричилигинде, жүргүзгөн чарбачылыгында, жергиликтүү флора, фаунасында белгилүү айырмачылыктар бар. Ичкилик кыргыздардын заттык жана рухий маданиятында да бир катар өзгөчөлүктөрдүн байкаларын этнограф окумуштуулар белгилеп жүрүшөт [2:180]. Түштүк батыш диалектисиндеги этнографиялык диалектизмдер ошолорго байланыштуу түшүнүктөрдү туюндурат. Мисалы: **куртек**. «мөмө жемиштин өтө шире алып

бышкан учуру», **сүрөт** «жешке эртелик кылган, дүмбүл боло элек жүгөрү сотосу», **гааба** // **кээбе** (козу) «сүткө, жемге тойбой арыктаган», **даана** «чоң арыктардан чыккан майда арыктарга (шак арыктарга) суу бура турган жер, шак арыктардын башы», **тарап** «килем токууда түр (түк) 10-15 см. токулгандан кийин, аны улам кайчы менен таарып-кыркып, тегиздеп туруу» ж. б. Мындай сөздөрдүн көбүнчө адабий тилде абсолюттук синонимдери жок болот. Алар жалпы жамаатка да түшүнүктүү боло бербейт. Ошондуктан этнографиялык диалектизмдер лингвистикалык адабияттарда сыпатталып түшүндүрүлөт. Албетте, диалектилик сөздөрдүн бир түрү катары булар да адабий тилге мүнөздүү эмес, анын чегинен сырткары көрүнүш. Бирок жалпы элдик лексикалык системанын зор байлыгын түзүп, «диалектиден гана эмес, говорлордон да учурап, адабий тилдин лексикасын байытууга алда канча жарамдуу» [3:157] келет.

Ж.Мукамбаевдин [4:160] жана Э.Абдулдаев, Г.Бакинова, Н.Бейшекеевдердин эмгектеринде [5:169] тажиктерге жакын жерлерде кыргыз адабий тилинде жана түндүк, түштүк чыгыш диалектилерде учурабаган ай аттары катталган. Мындайча ай аталыштары Баткен областынын аймагындагы ичкилик кыргыздарынын өкүлдөрүнүн тилинде да тыбыштык жактан бир аз өзгөчөлөнгөн түрлөрдө кездешет. (Аларды төмөнкү таблицадан караңыз):

К. №	Кыргыз адабий тилиндеги ай аттарынын орусча аталышы	Кыргыз адабий тилиндеги ай аттарынын кыргызча аталышы	Ж. Мукамбаевдин сөздүгүндө	Э. Абдулдаев, Г.Бакинова, Н.Бейшекеевдердин эмгегинде	Түштүк батыш диалектиде жана чыгармаларда
1	Январь	Бирдин айы	Лдл	Ддлви	Ддл
2	Февраль	Жалган кураан	Үт	Нүт	Үт
3	Март	Чын кураан	дмдл	дмдл	дмдл
4	Апрель	Бугу	Сөвүл	Сдхур	Соор
5	Май	Кулжа	Жавза	Жажза	Жооза
6	Июнь	Теке	Саратан	Саратан	Саратан
7	Июль	Баш оона	дсдт	дсддт	дсдт

8	Август	Аяк оона	Сумбула	Сумбулд	Сумбула
9	Сентябрь	Тогуздун айы	Мизам	Низам// мизам	Мийзам
10	Октябрь	Жетинин айы	Акырап	Акрап	Акырап
11	Ноябрь	Бештин айы	Кавыс	Накуз	Кабыс
12	Декабрь	Үчтүн айы	Ждт	Жддт	Ждт

Х. Карасаевде **мыйзам** «мусулманча айдын аты, 22-сентябрь менен 21-октябрдын ортосуна тура келет, фарсынын «**мизан**» деген сөзүнөн, **саратан** – «арап сөзү түштүк диалектиге тиешелүү, жыл эсебинде төртүнчү айдын аты 22-июнь менен 21-июлдун ортосу» деп көрсөтүлгөн [6:195-239]. Ж.Мочоев **саратан** сөзүн жогоркудай эле чечмелеп, араптын «**хазиран**» - **июнь** деген лексемасы менен байланыштырат [7:177].

Мындай ай аталыштарынын санагы Орто Азия элдеринде кеңири белгилене турган “Ноороз” (жаңы күн, жаңы жылдын башы) майрамынан тартып, эң биринчи [дмдл] айы келип, ал 21-марттан баштап эсептелинет. Бул айдын келери менен жер кышкы тоңдон ажырап, өсүмдүктөр амалга кирип, жандануу процесси жүрөт деген түшүнүк эл ичинде байыртан эле калыптанган. Өсүмдүктөрдүн жандануу процесси (амалга кириши) жердин географиялык, климаттык өзгөчөлүгүнө карай тоо этектеринде эртерээк, тоолуу жактарында кечирээк келиши талашсыз. Ушуга байланыштуу “дмдл” сөзү жумшалып, өсүмдүктөрдүн жандануу процессин туюнткан семада да келет.

Эскиче ай аталыштарынын экинчи санагы “соор” (апрель) айы болуп. Буга карата элде “соко чыгат соордо”, “соор тубат соордо” (соор тубат – күндүн күркүрөшү) деп айтылат.

Аталган ай аттарына байланыштуу эл оозунда сейрек колдонулган таамай аталыштарды, жазуучу Н.Сайдуллаев «Он эки ирмем» аттуу повестинде өтө оригиналдуу колдоно алган. Бул повесть аты атап тургандай, он эки бөлүмдөн (ирмемден) туруп, ар бир бөлүк он эки айдын диалектилик аталышы менен берилет. Жазуучу ал сүйлөмдөрдү бөлүмдөрдүн башталышында эпиграф катары колдонгон. Мисалы, «**Жооза**» бөлүмүндө (азыркы май): *Жоозада – жоогазын гүлдөйт* (Н. С. «Күн б.», 87)., «**Асат**» бөлүмүндө (азыркы июль): *Асат- же, же! Же сат* (Н. С. «Күн б.», 111)., «**Сумбула**» бөлүмүндө (азыркы август): *Сумбулада суу муздайт – дейт энем* (Н. С. «Күн б.», 123). «**Үт**» бөлүмүндө (азыркы февраль): *Үт, үтүгүнө салса - үт, болбосо жут - деп улутунуп койду* (Н. С. «Күн б.», 80). Эл ичинде мыйзам айында “Мыйзам шамалы жүрөт, бул учурда жылан постун таштап, мыйзам шамалына кактанат” делсе, асат айында бышкан мөмө-жемиштер сакталбайт деп айтылат. Чындыгында сентябрь, октябрь айларында жылан эски тонун таштап калганын жолуктурууга болот.

Чындыгында, сөз болуп жаткан ай аттарын, аларды мүнөздөгөн, кылымдардан бери айтылып келген, таамай учкул сүйлөмдөрдү азыр айрым гана кары адамдар билбесе, жаштар унутушкан. Алар – эскирген жергиликтүү диалектилик аталыштар.

Повесттеги окуялар белгилүү бир каармандардын айланасында өтпөйт: ар бир айдын аба ырайына ылайык сюжеттер тандалган. Автордун негизги ою – бир жылдын он эки айындагы, ирмеминдеги айыл адамдарынын көп кырдуу турмушун, анын түркүн жактарын, каармандардын карапайым, жөнөкөй жан дүйнөлөрүн сүрөтөө жана диалектидеги ай аттарына окурмандардын көңүлүн буруу. Чыгармадагы адабий идея менен диалектизмдерге жүктөлгөн автордук идея эриш-аркак өнүгүп олтурат. Биздин оюбузча, повестте диалектизмдер жазуучу үчүн «сүрөтөөнүн гана каражаты эмес, сыпатталып жаткан турмуштун бир деталы, сүрөттөө предмети да болуп жатат» [8:20]. Ал түгүл, Ж. Мамытов «диалектизмдер көркөм чыгармада жалаң гана тилдик сүрөттөө эле эмес, сюжет куруу каражаты катары да колдонулушу мүмкүн» [9:103] - деп белгилегендей, Н.Сайдуллаев диалектизмдерге, аларга мүнөздүү эпиграфтарга окурмандын назарын топтоп, табият, турмуш ыргактарын, көр тирилик көйгөйлөрүн диалектизмдер туюндурган айлар менен байланыштырып, этнографиялык диалектилик сөздөрдү сюжеттерди өнүктүрүүчү каражатка айландыра алган. Автордун утугу да, ийгилиги да ушунда. Мисалы: «**Үт**» бөлүмүнүн мазмунун үттүн (февралдын) жаз алды мезгили экендигине карабастан, кар көп жаап, кыш кысып турганда, ээсинен таяк жеп качып, карышкырлардын үйүрүнө кошулуп кеткен Казынын Көкдөбөтүнүн өзүнө бөрүлөр менен бирге кол салганын баяндаган чакан сюжет түзөт. Мында үт диалектизми окуянын өнүгүшүнө тике көмөктөшөт: *Казы тынч отуруп укту. Саамдан соң гана: -Ит-куш өтө күч алып кетиптир – деди.*

- *Аа, уулум, бу - үт айы. Илгери карылар айтышчу эле, үттүгүнө алса - үт, үттүгүнө албаса, башка келген жут деп. Азыр айни үттүн орто чени го – сөзүн каадалуу баштады төрдө отурган Тураттын атасы – Жүзбай саркар. ...*

Көкдөбөт атылгандан кийин, айыл ичи ит-куштан тынчыды да калды. Бирок кыштын мойну узарып, кар улам улуу-улуу жаап, элдин шаптысын ала баштады.

- *Үт үтүгүнө эмес, үт жуттугуна алды, - дешти көптү көргөн айыл карылары* (Н. С. «Күн б.», 83-87).

Окумуштуу Б. А. Ларин: «Диалектизмдерди тапканга караганда аларды жакшы колдонуу татаалыраак жана маанилүүрөөк» [1:248] - деп жазган. Бул жагынан жазуучу Н.Сайдуллаев диалектилик сөздөрдү таба да, пайдалана да билет. Ал диалектизмдерди каармандардын кебине бардык эле учурда топтоштура бербейт, натуралисттик тактыкка умтулбайт. Чыныгы реалисттик көркөм образды жаратуунун бир топ эффективдүү тилдик каражаты

катарында гана аларга кайрылат. Буга «Он эки ирмем» повестиндеги «I ирмем: Дал (январь)» бөлүгүндө кышкы чилденин кычыраган суугунда отун менен үйүн жылыткан кемпир-чалдын кептеринде түштүк батыш диалектидеги отунга тиешелүү **тараша** «жакшы күйгөн кургак, көбүнчө арча отун», **тутурук** «отту тамызуу үчүн колдонулган, тез күйө турган кургак отун, куурай», **кууганды** «куу отун, көбүнчө дарактын, анын шактарынын куурап, кабыктары сыйрылып түшүп калганы» сыяктуу диалектизмдерди орундуу колдонушу күбө боло алат:

-Ой, баары кургак тарашаны жагып салдыңыз. Биртке тутурукка калсын.

-Тутуругуңа бул куугандысы калат. – Зекимши болду чал. Анан мешке отунду салып болуп, оозун жапты. Калган куугандыны мешке жакын тизип салды: - Дагы кургасын... күкүрт чага элегинде от алат (Н. С. «Күн б.», 78).

Демек, жүргүзүлгөн изилдөөлөр, талдоого алынган мисалдар төмөнкүдөй жыйынтыктарга келүүгө негиз болот. Баткен областынын аймагында жашанан кырныздардын тилинде түрдүү тематикалык этнографиялык диалектизмдер бир топ кеңири учурайт. Ошондой эле этнографиялык диалектизмдердин адабий тилде синонимдери кездешпейт деп жыйынтык чыгаруу да туура эмес, алардын адабий тилде синонимдери активдүү болуп, диалектилик түгөйү пассивдүү же колдонуудан чыгып калышы ыктымал. Ал түгөйлөрү акын-жазуучулардын чыгармаларында да жумшалып, жергиликтүү элдин турмуш-шартын, чарбачылыгын, үрп-адатын ж. б. ар түрдүү түшүнүк-

төрдү туюнтуп, стилдик мүмкүнчүлүктөрү да кеңири. Лексикалык диалектизмдердин колдонулушунан жалаң гана стилдик максаттарды издөө акын-жазуучулардын тилдик өзгөчөлүктөрүн туура түшүнүүгө дайым эле жол ача бербейт. Алар айрым диалектизмдерди урунуу менен, адабий тилибиздин лексикасын байытууну да көздөшөт. Мындай сөздөр негизинен автордук баяндарда учурайт.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э., Бакинова Г., Бейшекеев Н. Өзбекстандагы кыргыздардын тилиндеги жергиликтүү өзгөчөлүктөр. – Ф.: Илим, 1962.
2. Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. – Б.: Кыргызстан, 1995.
3. Ахматов Т., Мукамбаев Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика, лексика. – Ф., 1978.
4. Карасаев Х. К. Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк: 5100 сөз. – Ф.: КСЭнин башкы редакциясы, 1986.
5. Ларин Б. А. Эстетика слова и язык писателя. – Л.: Худ. лит., 1974.
6. Мамытов Ж. Көркөм чыгарманын тили. – Ф.: Мектеп, 1990.
7. Мочоев Дж. Арабизмы в кыргызском языке: Этимологический словарь. – Б., 1998.
8. Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. – Ф.: Илим, 1976.
9. Петрищева Е.Ф. Внелитературная лексика в современной художественной прозе // Стилистика художественной литературы. – М.: Наука, 1982.
10. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Б.: Кыргызстан – Сорос фонду, 1997.

Рецензент: филол. ил.канд., доцент Машрабов А.А.